

Визначення методів пізнання в науковій літературі

І. В. Манжул

кандидат юридичних наук, доцент кафедри №2 Науково-навчального інституту Національної академії Служби безпеки України

У статті здійснений аналіз наукової літератури з питань визначення та класифікації українськими та російськими фахівцями загальнонаукових, спеціально-юридичних та інших методів пізнання, їх взаємопов'язаність, взаємозалежність у процесі наукового дослідження.

Ключові слова: класифікація методів, часткові методи пізнання, спеціальні методи, спеціально-юридичні методи, діалектичний метод пізнання, системний та структурно-функціональний методи, юридичний метод.

В статті осуществлен анализ научной литературы по вопросам определения и классификации украинскими и российскими специалистами общенаучных, специально-юридических, а также других методов познания, их взаимосвязанность, взаимозависимость в процессе научного исследования.

Ключевые слова: классификация методов, частные методы познания, специальные методы, специально-юридические методы, диалектический метод познания, системный и структурно-функциональный методы, юридический метод.

The article contains analysis of the scientific literature concerning definition and classification by Ukrainian and Russian experts of general scientific, special law and other methods of cognition, their coordination and interdependence in the process of the scientific research.

Keywords: methods classification, partial scientific cognition, special methods, special law methods, dialectical methods of scientific cognition, systematic and structural-functional methods, law methods.

Актуальність зазначеної проблематики полягає, поперше, в необхідності використання під час дослідження будь-яких процесів і явищ різнобічних наукових методів пізнання, які є результатом творчої діяльності людини та нерозривно пов'язані з предметом, що вивчається; і по-друге, відсутністю в науковій літературі (дисертаційних роботах, посібниках з науково-дослідної діяльності, підручниках вищої школи) однозначного погляду щодо класифікації зазначених методів.

Метою статті є аналіз класифікацій та характеристик фахівцями наукових методів пізнання та встановлення їх ролі і місця в науковому дослідженні.

У спеціальній літературі немає усталеного погляду щодо класифікації методів пізнання; єдиними методами, які всі науковці одноставно відносять до загальнонаукових методів і характеризують як базові, є діалектичний метод пізнання та матеріалістичний підхід в оцінці досліджувальних явищ. У словнику «Філософія права» вказується, що діалектичний матеріалізм заснований на «застосуванні принципів історизму, нерозривного зв'язку держави і права з іншими явищами та інститутами громадянського суспільства, зв'язку державно-правових явищ із практикою» [1, с. 200]. Метод діалектичного матеріалізму забезпечує дослідження явищ і процесів у розвитку та з урахуванням найбільш загальних законів пізнання — переходу кількісних змін у якісні; єдності і боротьби протилежностей; заперечення. Три ваий час, зазначає А. Т. Венгерів, догматизація і вульгаризація цього методу гальмували його ефективне застосування, а також протиставляли іншим методам, які визначались як допоміжні, другорядні [2, с. 9]. Крім зазначеного, до за-

гальнонаукових методів відносять історичний та системний методи, а також структурний (структурно-функціональний). Є й інший погляд щодо класифікації системного та структурно-функціонального методів. У науковій літературі вони характеризуються або як окрема група методів [3, с. 35], або як часткові методи наукового пізнання, до яких відносять системно-структурний метод, функціональний метод, метод кількісного і якісного аналізу, порівняльний метод, метод моделювання [4, с. 15].

Класифікація методів пізнання в юридичній літературі різна — одні автори виокремлюють часткові методи пізнання, спеціальні методи, спеціально-юридичні методи [3, с. 16], інші методи поділяють на загальнонаукові, загальнологічні, системно-структурні, спеціально-юридичні та методи соціальних наук [5, с. 34-35]. Є також інша класифікація. Колектив авторів навчального посібника «Філософія права» вказує на такі рівні методології правознавства — філософський, науковий, загальнонаукові методи пізнання, частково-наукові методи, спеціально-юридичні методи [5, с. 28]. Загальнонаукові методи дослідження також можна поділити на емпіричні (експеримент, спостереження, опис) та теоретичні (аналіз, синтез, дедукція, індукція, класифікація, інше).

Також варто відзначити, що не всі науковці вказують на важливість дослідження правових та інших об'єктів теоретичними, загальнологічними методами, такими, як дедукція (метод дослідження від загального до конкретного, одиничного, часткового), індукція (метод дослідження від конкретного, одиничного, часткового до загального), аналіз (вивчення об'єкта через його складові частини та визначення характеру взаємозв'язків між ними), синтез (об'єднання елементів та властивос-

тей у єдине ціле) та іншими. Про важливість цих методів зазначається в дисертаційній літературі [6, с. 3] та в окремих навчальних посібниках (К. Г. Волинка [3, с. 14], В. В. Сухонос [4, с. 34-35], А. С. Піголкін [7, с. 21]).

Відсутня однозначність і щодо класифікації інших методів. Конкретно-соціологічний метод науковці відносять і до основних методів соціальних наук і до спеціальних методів. Так, К. Г. Волинка називає спеціальними методами — психологічний метод, конкретно-соціологічний метод, статистичний метод [3, с. 15], а А. В. Мелехін зазначає, як основні спеціальні методи — формально-логічний, порівняльно-правовий, техніко-юридичний, правовий експеримент [8, с. 22].

Вкажемо також на неоднозначність класифікації спеціально-юридичних методів. Більшість авторів до них відносять формально-юридичний метод, порівняльно-правовий метод, метод правового моделювання, державно-правового моделювання. Зауважимо, що метод правового моделювання виокремлюється науковцями лише в останні десятиріччя.

Різна класифікація методів не впливає на характеристику їх змісту, відмінність переважно спостерігається за обсягом трактування. На наш погляд, має право на існування думка щодо відокремлення системного та структурно-функціонального методів як основних наукових методів пізнання, щодо виокремлення, наприклад, соціологічного методу, то такий підхід буде більш раціональним у разі дослідження саме соціологічних явищ, в інших випадках цілком доцільне буде віднесення його до частково-наукових методів, що застосовуються всіма науками і конкретизує загальний метод пізнання та співвідноситься з ним як ціле й частка.

Розглянемо найбільш вагомі базові наукові методи пізнання правових явищ, процесів, об'єктів.

Системний метод або підхід. Окремі науковці вважають, що підхід є узагальненою характеристикою методу [9, с. 24]), який дає змогу розглянути правове явище чи процес як сукупність взаємопов'язаних у єдину систему елементів, забезпечує комплексність дослідження [10, с. 4], орієнтує дослідження на розкритті цілісності й об'єкта і його структурних складових, виявленні різноманітних зв'язків об'єкта у єдиній системі.

Використання системного методу передбачає розуміння таких понять, як система, елемент, склад, структура, функція. Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає систему як сукупність будь-яких елементів, одиниць, частин, об'єднувальних за спеціальною ознакою, призначенням [11, с. 1126]. Елементом системи є її складова частина. Сукупність окремих частин, які утворюють єдине ціле, є його складом, їх взаєморозміщення та взаємозв'язок утворюють його структуру, організацію. Організаційна єдність є тією основою, що дає змогу об'єднати розрізнені частини цілого в систему. Д. А. Керимов зазначає, що системою у праві є його субстанційна й організаційна єдність частин цілого, яка об'єктивно закономірна [12, с. 254]. П. Д. Біленчук, В. Д. Гвоздецький, С. С. Сливка структуру визначають як категорію, що характеризує внутрішню форму предмета чи явища, а також розрізняють внутрішню і зовнішню структуру правових явищ. Під внутрішньою структурою розуміється певний зв'язок частин цілого правового утворення, а під зовнішньою — певний зв'язок цілого правового утворення з іншими правовими явищами [5, с. 105]. Кожна складова

системи має свої функції, призначення, роль, що проявляється в її функціонуванні. У правовій системі функції її складових можуть бути різними — регулюючими, правостворюючими, правоприпиняючими, інше. До загальних характеристик системи В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко відносять цілісність, структурність, функціональність, взаємозв'язок із зовнішнім середовищем, ієрархічність, цілеспрямованість, самоорганізацію та зазначають, що орієнтація на системний підхід є виправданою, коли ставиться завдання дослідити сутність явища, процесу [13, с. 62-63].

Системний метод, на думку В. В. Сухоноса, має два аспекти — пізнавальний(описовий) та конструктивний (використовується при утворенні систем) [4, с. 35]. На його думку, у першому випадку зовнішні прояви системи прояснюються через її внутрішній устрій — склад та структуру, у другому ж випадку процес іде поетапно: проблемна ситуація — мета — функція — склад і структура — зовнішні умови. При дослідженні правовідносин як «готової» конструкції він рекомендує почати із складу та структури, хоча в цілому в умовах правотворчої діяльності на передній план виходить конструктивний аспект.

Структурний метод частіш за все визначають як структурно-функціональний метод, який є одним з основних принципів системного дослідження соціальних явищ і процесів, він дає змогу розглянути функціональну спрямованість кожної структурної складової в єдиній системі. Ефективність визначення функцій структури обумовлюється її дослідженням в середині структури у взаємозв'язку з іншими структурними елементами та реалізацією функції кожної структурної складової поза системою явища чи процесу. Крім того, функціональну спрямова-

ність кожної структурної складової ми можемо розглядати як адаптуючу щодо певного стану, у якому перебуває система, ціледосяжну, інтегруючу в систему, регулюючу. Структурно-функціональний метод П. П. Шляхтун визначає як «дослідницький прийом, який полягає у розчленуванні складного об'єкта на складові, вивченні зв'язків між ними й визначення місця і ролі всіх складових у функціонуванні об'єкта як цілого, за умови збереження ним своєї цілісності у взаємодії із зовнішнім середовищем» [9, с. 25].

А. С. Піголкин указує на ефективність системно-структурного підходу в наукових дослідженнях, який забезпечує виявлення структурних зв'язків між компонентами окремих правових явищ; зв'язків системних утворень, компонентами яких виступає та чи інша сукупність правових явищ, інше [7, с. 22].

У сучасних наукових розробках значного поширення набув системно-діяльнісний метод, який дає змогу досліджувати компонентний склад людської діяльності (предмет, засіб, процедури, умови, продукт діяльності) [13, с. 64-65].

Вище зазначалося, що спеціально-юридичними методами пізнання правових об'єктів є порівняльно-правовий метод, формально-правовий метод, правове моделювання. Порівняльно-правовий метод ґрунтується на дослідженні значної кількості аналогічних об'єктів та їх порівнянні. Він може бути двох видів — синхронічним (синхронним), і діахронічним (порівняльно-історичним). Крім того, у спеціальній правовій літературі виокремлюють макропорівняльний метод і мікропорівняльний. У першому випадку мова йде про порівняння явищ чи процесів, що відбуваються в різних взаємодіючих системах, у другому — порівняння елементів однієї системи [4, с. 38]. Порівняльно-правовий метод дає змогу дослідити

спільні та відмінні риси і характеристики явища чи процесу дослідження.

Формально-правовий метод виокремлює формальний зміст юридичних норм чи явищ в їх сталому стані, забезпечує визначення загальних рис досліджуваного об'єкта, його особливостей, структури, проведення класифікації. Формально-юридичний метод відіграє значну роль в аналізі, уточненні, роз'ясненні, визначенні понять, без яких ми не завжди можемо сформулювати наявні проблеми. У юридичній літературі зазначається, що у формально-юридичному методі, який допомагає описати, класифікувати й систематизувати державно-правові феномени, досліджуються їх зовнішні і внутрішні форми, так у ньому використовуються такі прийоми, як аналіз, дослідження, методи систематизації [4, с. 39].

О. Ф. Скакун вказує на ефективність дослідження правових явищ та процесів за допомогою формально-догматичного (юридично-технічного) методу, який припускає вивчення правових об'єктів поза зв'язком з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами, наприклад, так вивчається статус «суб'єкта права», визначається поняття «санкції» тощо [14, с. 14].

Метод правового моделювання дає змогу визначити майбутні перспективні шляхи діяльності чи організаційні форми діяльності шляхом вивчення подібних правових та інших явищ і перенесення їх позитивних елементів на наявні об'єкти. Цей метод може бути використаний у разі пошуку для зазначеного об'єкта ефективних форм регулювання того чи іншого явища, що надає позитивний результат. У юридичній літературі цей метод частіше за все визначається розширено — метод державного та правового моделювання. Моделювання допомагає вивчити ті процеси і яви-

ща, що не піддаються безпосередньому вивченню.

У юридичній науці виокремлюється також прогностичний метод (сукупність прийомів, що дають змогу скласти науково обґрунтовані прогнози про майбутній стан правових явищ): На думку А. С. Піголкіна, його використання відкриває шлях взаємодії юридичної науки та практики і дає змогу не лише реалізовувати теоретичні положення у формі рекомендацій, але й обґрунтовувати їх надійність на перспективу з урахуванням наступних соціальних явищ [7, с. 25]. Метод моделювання та прогнозування в дисертаційній літературі широко використовується для розробки рекомендацій та пропозицій.

В. С. Несесянц виокремлює як специфічний загальнонауковий погляд юридичної науки — юридичний метод, який виконує дві функції — отримання юридичних знань з позицій, з погляду, у межах поняття права та побудова теоретичної (наукової) системи юридичних знань [15, с. 14]. На думку вченого, специфіка юридичного методу полягає в тому, що він за своїм пізнавальним змістом і природою є понятійно-правовим методом, способом правового моделювання пізнавальної дійсності в межах поняття права; способом розуміння властивостей, ознак дійсності як правових властивостей, в якості правових характеристик (правових визначень), правового вираження і виміру дійсності [15, с. 12]. Спеціально-юридичний метод використовують у дисертаційних дослідженнях, зокрема для аналізу юридичних норм.

Зауважимо, що в спеціальній літературі до спеціально-юридичних методів відносять також нормативно-аналітичний метод.

Методи юридичної науки, як зазначає К. Г. Волинка, не є сталими та не-

змінними, вони невпинно розвиваються разом з розвитком науки, так досягнення комп'ютерних технологій обумовило методи комп'ютерної обробки правової інформації, створення електронних баз чинного законодавства [3, с. 18].

Вагомими методами наукового пізнання є конкретно-соціологічний, статистичний та історичний методи. Конкретно-соціологічний метод дає змогу дослідити правові об'єкти на підставі конкретних соціальних фактів, а не на рівні абстрактних категорій; розкрити кількісні відношення між досліджувальними явищами. Статистичний метод використовується для встановлення та зіставлення статистичних даних щодо об'єкта вивчення. Можливості цього методу значно розширились із застосуванням математичних методів і сучасної обчислювальної техніки. У юридичній літературі підкреслюється, що на основі цього методу виявляються факти, явища, процеси, які не завжди можемо пояснити за допомогою теоретичних знань, розкрити причини виникнення явищ та процесів [7, с. 21]. Зазначений метод дає змогу вивчити правові об'єкти з урахуванням соціально-економічних та соціальних ситуацій в державі, дослідити їх статус у реальних відносинах.

Конкретно-історичний метод дає змогу розглянути специфіку історико-правового об'єкта відповідно до конкретного історичного періоду, його розвитку, соціально-економічних умов тощо. Цей метод виявляє зміни, що відбуваються з правовими об'єктами в різні періоди розвитку держави.

Фахівці соціології права зазначають, що ефективність наукових досліджень залежить від комплексності підходу до розгляду та пізнання того чи іншого явища, процесу, що обумовлюється наявністю взаємозв'язків і взаємозалежностей сторін та властивостей явищ

правової реальності. І що складнішою є правова реальність, то різноманітніші прийоми потрібні для її вивчення; застосування кількох методів істотно підвищує надійність, верифікованість отриманих даних. Усі методи, вказує А. С. Піголкін, перебувають між собою у взаємному зв'язку і утворюють систему — теоретичний метод, який є основним і відкриває предмет дослідження у всій його повноті і всебічності [7, с. 21]. А. Т. Венгеров звертає увагу на той факт, що вибір методів дослідження обумовлюється природою явищ і предметів, що вивчаються, загальнометодологічним станом наукового знання, наукових інтересів [2, с. 9].

Останнім часом у літературі також виокремлюється ситуаційний метод, стрижнем якого є аналіз конкретних ситуацій, дослідження ситуаційних обставин, що впливають на загальний стан явищ чи процесів.

Таким чином, у юридичній науці не склалось єдиної класифікації методів пізнання явищ та процесів реальної дійсності, виокремлення та групування авторами методів пізнання здійснюється відповідно до поставлених завдань щодо повноти та всебічності обраного дослідження; окрему групу складають спеціальні методи, що розроблені конкретними науками для пізнання специфіки правових явищ, кожен конкретний метод застосовується для вирішення чітко визначених завдань; серед спеціальних методів юридичної науки варто виокремити юридичний метод, розроблений В. С. Нерсисянцем, як метод понятійно-правового пізнання та поняття права; повністю і всебічно дослідити те чи інше явище або процес дає змогу застосування лише системи взаємопов'язаних і взаємозалежних методів, їх вибір обумовлюється природою та суттю обраного конкретного явища.

Список використаної літератури

1. *Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І.* Філософія права. Словник. – К., 2003. – 404 с.
2. *Венгеров А. Т.* Теория государства и права. Учебник для юридических вузов. 3-е изд. – М. : Юриспруденция, 2000. – 528 с.
3. *Волинка К. Г.* Теорія держави і права. Навч. посіб. 2-ге видання, стереотипне. – Київ, 2006. – 235 с.
4. *Сухонос В. В.* Теорія держави і права. Навч. посіб. – Суми : «ВТД Університетська книга», 2005.
5. Філософія права. Навчальний посібник. – Київ : Юрінком Інтер, 2005. – 269 с.
6. *Ржевська В. С.* Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Київ, 2003. – 22 с.
7. *Общая теория права.* Учебник для юридических вузов. Под общей ред. проф. А. С. Пиголкина. 2-е издание, перераб. и доп. – М. : Издат-во МГТИ им. Н. Э. Баумана, 1996. – 384 с.
8. *Мелехин А. В.* Теория государства и права. Учебник. – М. : Маркет ДС Корпорейшн, 2007. – 633 с.
9. *Шляхтун П. П.* Політологія. – К. : Либідь, 2002. – 574 с.
10. *Галака С. П.* Ядерне нерозповсюдження у світовій практиці : автореф. дис. ... доктора політ. наук. – Київ, 2006. – 26 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ – Ірпінь, 2004. – 1425 с.
12. *Керимов Д. А.* Философские проблемы права. – М. : Мисль, 1972. – 472 с.
13. *Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М.* Організація та методика дослідницької діяльності. Підручник. 5-те вид., стер. – К. : Знання, 2006. – 307 с.
14. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права. Підруч. – Харків : «Консум». – 2006. – 655 с.
15. *Нерсесянц В. С.* Общая теория права и государства. Учебник для вузов. – Издательская группа НОРМА-ИНФРА. – М., 1999. – 552.